

GENÇLERİN FARKLI İNANMA BİÇİMLERİNE İLİŞKİN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALARIN ANALİZİ*

Üsame BALIKÇI*
Abdullah İNCE**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 02 Kasım 2023, **Kabul Tarihi:** 27 Şubat 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2024, **Atf:** Balıkçı, Üsame. İnce, Abdullah. "Gençlerin Farklı İnanma Biçimlerine İlişkin Lisansüstü Çalışmaların Analizi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024): 101-134.

DOI: 10.33415/daad.1385245

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 02 November 2023, **Accepted:** 27 February 2024, **Published:** 31 March 2024, **Cite as:** Balıkçı, Üsame. İnce, Abdullah. "Evaluation of Postgraduate Studies on Young People's Different Styles of Believing". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/1 (March 2024): 101-134.

DOI: 10.33415/daad.1385245

Öz

Çalışmanın amacı gençlerin farklı inanma biçimlerine ilişkin yapılan lisansüstü çalışmalarını değerlendirmektir. Farklı inanma biçimleri kapsamında "deizm, ateizm, apateizm, agnostisizm ve nihilizm" kavramları mercek altına alınmıştır. Bu

* Bu çalışma, Türkiye Diyanet Vakfı desteğiyle Sakarya İlahiyat Fakültesi tarafından yürütülen "Gençlerin İslam'a İnanma Düzeyleri ile İnanç Sorunlarının Tespiti ve İnanç Sorunlarıyla Aile Kurumu İlişkisinin İncelenmesi" projesi kapsamında üretilmiştir. Destekleyen Kurum: Sakarya Üniversitesi, Türkiye Diyanet Vakfı.

* Sorumlu Yazar, Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, usamebalicki@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6095-4151>, Yazar katkı oranı: %60 / Responsible Author, Res. Assist., Sakarya University Faculty of Theology, usamebalicki@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6095-4151>, Author contribution: %60.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, abduhahince@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6135-5743>, Yazar katkı oranı: %40 / Assoc. Dr., Sakarya University Faculty of Theology, abduhahince@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6135-5743>, Author contribution: %40.

doğrultuda ilgili literatürü tespit etmek amacıyla başlık, konu ve dizininde araştırma temel kavramlarını içeren tezler taranmıştır. Söz konusu tezlerin incelenmesinde veri tabanı olarak YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İSAM'ın Tezler Kataloğu belirlenmiştir. 2000 yılı (Ocak) itibarıyla tamamlanmış olan tezler dikkate alınmıştır (Mart 2023'e kadar). Çalışma sonucunda 121 tez incelenmiş ve aranan şartları sağlayan 23 tez tespit edilmiştir. Bunlardan 5'i doktora, 18'si yüksek lisans düzeyindedir. Tespit edilen tezlerin ilgili içerikleri bir excel tablosuna kodlanmış, akabinde içerik analizi yöntemiyle karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Analizler neticesinde, farklı inanma biçimlerine yönelimde Tanrı mefhumundan ziyade Tanrı tasavvurunun etkili olduğu saptanmış ayrıca ılımlı agnostisizm kavramı teklif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Bilimleri, Ateizm, Deizm, Agnostisizm, Nihilizm.

Evaluation of Postgraduate Studies on Young People's Different Styles of Believing

Extended Abstract

Introduction

The concepts of religion and belief have witnessed a metamorphic process in the modern and post-modern periods. According to those who defend the idea that religion has lost its visibility and effectiveness in the public sphere, this process is explained as moving away from religion, secularization, indifference to religion, and rejection of religion. We chose to use the concept of different styles of belief to express the phenomenon in question. In the article, postgraduate (master's, doctoral) studies examining young people's levels of different styles of belief were analyzed. The primary purpose of the research is to investigate, compare, and photograph studies that scientifically evaluate individuals without religious affiliation from a meta-analytical perspective.

Methods

In line with its purpose, the content analysis technique, one of the qualitative research designs, was used in the study. The research includes the theses in the YÖK National Thesis Center and ISAM Theses Catalog between 2000 and 2023 (March). The data of the study was collected in two screening phases. In the first stage, "atheism, deism, agnosticism, nihilism, apatheism" were scanned. In the second stage, "disbelief, religious doubts and questionings, conception of God, belief in God" were scanned. As a result of this screening, 23 theses were found regarding the different belief styles of young people. The theses reached are on atheism, deism, and agnosticism. No studies on nihilism and apatheism were found.

Findings and Discussion

Of the theses discussed within the scope of the article, five are at the doctoral level, and 18 are at the master's level. It was observed that 14 of them adopted a qualitative research design, and 9 adopted a quantitative research method. Six new scales were developed in quantitative studies, and three adaptations were used. All but one of the relevant theses were completed after 2010. 18 of 23 studies were completed in 2018 and later. In light of the statistical information regarding the theses in the data pool (a. most of them are at the master's level, b.

the scales do not have the opportunity to be tested in different samples, c. almost all of them have been completed in the last five years), it can be seen that the academic interest in different styles of belief is relatively fresh and the data is not yet at a saturation level. It was concluded that it was not reached.

When the findings of quantitative studies on atheism were compared, it was observed that different results were obtained depending on the question item used in the research. Accordingly, young people make a distinction between the creative being and God. However, when the studies, in general, are taken into consideration, it is thought that young people's level of belief in atheism is not high, that they can develop negative opinions about God even if they do not result in atheism, and that this is due to the idea of God rather than the concept of God. In addition, when qualitative studies are examined, inferences such as "atheists see religion as an obstacle to thought and science, some of them experience conceptual confusion and define themselves as atheists, intellectual arguments predominate in the transition to atheism, and the lack of an exemplary personality in this process is an important factor." can be done.

What stands out in deism studies is that young people's level of agreement with propositions supporting the deist worldview is high, even if they do not define themselves as deists. The inconsistency between being a deist and advocating a deist worldview is based on qualitative study findings as "the prioritization of science, the bad profile of some religious people, the idea that religion cannot regulate daily life, and the search for freedom during adolescence, etc." linked to factors. As a result, it was thought that young people developed a different attitude towards faith due to their positivist perspective, and it was understood that this situation resulted in high levels of agreement with deist propositions, even if they were not deists.

When the studies on agnosticism are examined, it is concluded that individuals evaluate the proposition of agnosticism as a way of thinking and perspective rather than a belief attitude. In this case, it is assumed that the concept of God has an abstract and metaphysical content and that individuals' sensitivity to scientific evaluation may be effective. To explain the situation, the concept of "moderate agnosticism" has been suggested as a perspective and thinking practice instead of agnosticism as a belief attitude in the literature.

Keywords: Religious Studies, Atheism, Deism, Agnosticism, Nihilism.

Giriş

Din ve inanç kavramları modern ve post modern dönemde metamorfik bir sürece tanıklık etmiştir. Dinin kamusal alanda görünürlük ve etkinliğini yitirdiği fikrini savunanlara göre bu süreç, dinden uzaklaşma, dünyevileşme, dine ilgisizlik ve dini reddetme şeklinde izah edilmektedir.¹ *Farklı inanma biçimleri* kavramı ile kastedilen, bu süreçte ortaya çıkan çeşitli eğilimlerdir. Söz konusu eğilimleri

¹ R. Cipriani, "Religiosity, religious secularism and secular religions", *International Social Science Journal* 46/140 (1994), 277-284.

aynı zamanda dinsizlik, inançsızlık ve din dışı yönelim kavramları ile ifade etmek mümkündür. İngilizce’de bu eğilimleri ifade etmek amacıyla “non religious, religious nones, irreligion, secular, religiously unaffiliated” gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramlar incelendiğinde din dışı yönelimlerin dine karşı ilgisizlikten aktif bir şekilde dini reddetmeye varan birçok farklı tutumu ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Kabaca "dinsiz, dine uzak, dine yabancı, dini bağlılığı olmayan" gibi din ve inanç açısından kurumsal dinden uzaklaşma anlamını ifade eden bu nitelemelerin, kendisini ateist, agnostik ve deist olarak tanımlayanlar yanında kurumsal dinden uzak olup çeşitli maneviyat doktrinlerine bağlı olan kişileri de kuşattığı düşünülmektedir.

Nitekim 2010 yılında gerçekleştirilen uluslararası bir araştırmada dünya popülasyonunun %16,3’nün (1,1 milyar kişi) herhangi bir dine bağlılığı olmadığı tespit edilmiştir.² Bu kişilerden %62’sinin (700 milyon) Çin gibi dini çeşitliliği fazla olan bir ülkede yaşaması dikkate alındığında, söz konusu grubun ateist ve agnostik bir tutum benimseyenler yanında kurumsal dinden farklı ancak dini bir işlev icra eden uygulamalara rağbet edenleri de içerdiği çıkarımı yapılmaktadır. Bahsi geçen kişilerin din ile ilişkisi, ait olmadan inanma, kilisesiz ruhsallık ve bireysel maneviyat gibi öznel dini tecrübeler adı altında değerlendirilebilir.³ Öznel din yahut maneviyat tecrübesine sahip bireyleri bir kenara koyduğumuzda karşımıza Tanrı’nın varlığı ve etkisi fikriyle problemlili olan bir grup çıkmaktadır. Zira bazı araştırmalarda “dini bağlılığı olmayan” niteliği altında, kendilerini “ateist”, “agnostik” ve “dinsiz” olarak niteleyen kişilere yer verildiği bilinmektedir.⁴ Bu nedenle gerçek anlamda dine karşı ve din dışı bir yönelime sahip olanlar ile öznel dindar veya maneviyat

² *The Global Religious Landscape* (Washington: Pew Research Center, 2012), 9, 25.

³ Bu kavramlar kurumsal dinin zayıflamasına karşın dinin öznel yaşantısının devam ettiğini ima eden farklı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Söz konusu olguyu Grace Davie, bağlanmadan inanma; Eva M. Hamberg, kilisesiz ruhsallık; Zinnbauer ve arkadaşları “ruhsal ama dindar değil” şeklinde bireysel maneviyat kavramına vurgu yaparak ifade etmiştir. Erlandson daha sonra “Ruhsal ama dindar değil” ifadesini kitabının başlığına taşıyarak Amerika’daki din dışı maneviyat deneyimlerini incelemiştir. Bk. Grace Davie, “Believing without Belonging: A Liverpool Case Study”, *Archives de Sciences Sociales Des Religions* 38/81 (1993), 79-89; Sven E. Erlandson, *Spiritual but Not Religious: A Call to Religious Revolution in America* (San Jose: Writer’s Showcase, 2000); Brian J. Zinnbauer vd., “Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 36/4 (Aralık 1997), 549.

⁴ Dorothy Good, “Questions on Religion in the United States Census”, *Office of Population Research* 25/1 (1959), 6.

doktrinlerine ilgi duyan kişiler arasında bulanık bir alan meydana gelmektedir.

Bu çalışma bahsi geçen bulanık alana odaklanmaktadır. Bu bağlamda din dışı yönelim kapsamında ele alınan “ateizm, apateizm, agnostisizm ve nihilizm” kavramları ile birlikte “deizm” kavramı ele alınacaktır. Tüm kavramların bilgi değeri açısından olumlu veya olumsuz bir inanca işaret ettiği düşünülerek çatı kavram olarak farklı inanma biçimleri kavramı esas alınmıştır. “Farklı” denmesinin sebebi, kurumsal, geleneksel ve spiritüel inançların dışındaki eğilimleri ifade etmesidir. Çalışmanın amacı bu doğrultuda farklı inanma biçimleri ile ilgili lisansüstü çalışmaları incelemektir. Dinin post modern çağda konumu ve etkisini kaybedip kaybetmediği tartışmalarına bilimsel bir çerçeveden bakması ve din dışı yönelimlerin, dine karşıtlık ile bireysel maneviyat arasındaki pozisyonunu değerlendirmesi açısından çalışma önemini ortaya koymaktadır. Din dışı yönelim ve farklı inanma biçimleri söz konusu olduğunda kamuoyu ve literatürde öne çıkan yaşam dönemi gençliktir. 2010 yılında gerçekleştirilen bir araştırmaya göre dini bağlılığı olmayan kişiler arasında 15-29 ve 30-44 yaş aralıkları %24’er oranlarla diğer yaş gruplarının önüne geçmiştir. Dini bağlılığı olmayanların yaş ortalaması dini bağlılığı olanların yaş ortalamasından daha küçük çıkmıştır.⁵ Bu nedenle çalışma, özel olarak gençlik dönemini ilgilendiren araştırmalarla sınırlandırılmıştır.

Çalışma, farklı inanma biçimleriyle ilgili bazı araştırmaların ele alındığı kuramsal çerçeve ile başlayıp, araştırmaya dahil edilen lisansüstü çalışmaların niteliği hakkında bilgi paylaşıldığı yöntem bölümüyle devam edip, araştırma verilerinin karşılaştırıldığı bulgular ve değerlendirme bölümüyle neticelenecektir.

1. Kuramsal Çerçeve

1.1. Temel Kavramlar

Ateizm: *Ateizm*, temel düşünce itibarıyla tanrıyı reddetmektir. Genel olarak ateizm, teizm kavramına karşı bir duruş olarak geliştirilen tanrıya inanmama hali olarak kavramlaştırılmıştır. En eski çağlardan itibaren farklı görünüşleriyle birlikte kendisine tesadüf

⁵ Conrad Hackett vd., “The Future Size of Religiously Affiliated and Unaffiliated Populations”, *Demographic Research* 32 (02 Nisan 2015), 835.

edilebilen ateizm yani “inanmamaya inanmak” durumu, literatürdeki anlam içeriğine 18.yy.da Aydınlanma sürecinde bürünmüştür.⁶

Deizm: *Deizm*, en kısa tabiri ile “Tanrıya evet, dine hayır” şeklinde geliştirilen bir inanç tutumudur. Bu inanç tutumuna göre tanrı var olmakla birlikte evrene müdahale edemez.⁷ Dolayısı ile tanrının evrene etkisine aracılık eden peygamberlik kurumu, vahiy ve kutsal kitaplara karşı çıkmaktadır.

Agnostisizm: *Agnostisizm* ateizm ve deizmden farklı olarak tanrı konusunda “bilmiyorum” şeklindeki bir inanç pozisyonunu ifade eder. Güçlü olmayan bir boyutta agnostisizm şüphecilığe yakın bir anlamda “tanrının mevcut şartlarda bilinemeyeceği” anlamında gelir. Buna karşın güçlü bir tonda vurgulanan agnostisizmde “tanrının varlığına gerekçe gösterilen delillerin imkansız” olduğu savunulur.⁸

Nihilizm: *Nihilizm*, Türkçe karşılığı “hiçlik” olan, katı materyalist ve determinist doğa görüşünün sebep olduğu bir inanç tutumudur. Aslında devlet, toplum, aile ve dinin otoritesine karşı topyekun bir karşı duruş olarak gerçekleştiği için onu bir inanç tutumundan ziyade bir yaşama biçimi olarak ele almak daha doğrudur. Bu yaşama biçiminde değerler değerini kaybetmekte ve amaç yitirilmiştir.⁹

Apateizm: *Apateizm*, tanrı konusunda ilgisiz, duyarsız ve umursamaz bir tutum tarzını ifade eder. Ancak tanrının varlığı ve yokluğu hakkındaki kayıtsızlık durumu agnostisizmden farklı olarak felsefi ve bilimsel bir temelden ziyade tamamen duygusal ve psikolojik bir temelde değerlendirilir.¹⁰

⁶ G. Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi*, çev. D. Şendil (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayıncılık, 2010), 13, 21; Julian Baggini, *Atheism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2003), 74-78.

⁷ Allen Wood, “Deism”, *The Encyclopedia of Religion*, ed. Eliade Mircea (New York: Macmillan, 1987).

⁸ Ronald Hepburn, “Agnosticism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards (New York: Macmillan, 1968), 56,57.

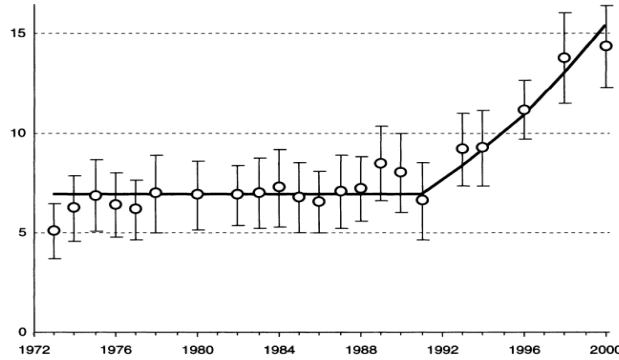
⁹ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci-Bütün Değerleri Değiştirir Denemesi*, çev. Sedat Umran (İstanbul: Birey Yayınları, 2002), 23.

¹⁰ Conrado Vasconcelos Gonçalves, “A Reason for Apatheism”, *International Journal for Philosophy of Religion*, (2023), 1-3.

1.2. Farklı İnanma Biçimlerine İlişkin Araştırmalar

Sosyal bilimciler, dinin âkıbetini tahmin konusunda uzun bir geçmişe sahiptir. 18.yy.dan itibaren dinin ortadan kalkacağına yönelik iddialar sosyal bilim literatürünün gelişim yönü ve trendini belirlemiştir. Comte, Durkheim, Freud ve Marx gibi önde gelen kuramcı araştırmacılar, kurumsal dinin ortadan kalkarken inançsızlığın yakın geleceğe hakim olacağını öngörmüştür. Ancak Stark'ın ifade ettiği gibi söz konusu varsayımlar ampirik bir temelden yoksundur.¹¹ Kurumsal dinin dışındaki dini tercihleri ampirik olarak ölçen araştırmalar ancak 20.yy.ın ikinci yarısından itibaren mümkün olmuştur. Genel halk popülasyonu içerisinde farklı inanma biçimlerine dair ilk bulgu, tespit edebildiğimize göre, Amerikan Nüfus Derneğine bağlı Nüfus Sayımı Bürosunun gerçekleştirdiği 1956 ve 57'deki nüfus sayımında sorulan “dini inancınız nedir?” sorusuna verilen yanıtta ortaya çıkmıştır. Standardize edilmiş cevaplar arasında “Protestan, Katolik, Yahudi, Diğer dinler ve Dinsizler” şeklinde şıklar sunulmuştur. Kendini ateist, agnostik ve dine ilgisiz olarak tanımlayan kişiler bu soruda “Dinsiz” (no religion) şikkını işaretlemiştir. Söz konusu araştırmada 14 yaş ve üzeri 119 bin kişiden %3.2'sinin dinsiz olduğu ortaya çıkmıştır.¹² 1972 yılında kurulan General Social Survey GSS (Genel Sosyal Tarama) benzer bir soru maddesi ile yıllık bazda ölçümler yapmıştır.¹³

db | 107

Şekil 1: GSS Raporlarına göre Din Dışı Yönelimler 1972-2000¹⁴

¹¹ Rodney Stark, “Secularization, R.I.P.”, *Sociology of Religion* 60/3 (1999), 249-273.

¹² Good, “Questions on Religion in the United States Census”, 5-6.

¹³ <https://gss.norc.org/About-The-GSS> (Erişim 15 Eylül 2023)

¹⁴ Michael Hout - Claude S. Fischer, “Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations”, *American Sociological Review* 67/2 (Nisan 2002), 166-167.

GSS'in raporlarına göre (Şekil 1) 1972-1992 arası %5 ile %7 aralığında değişen din dışı yönelimler, 2002'de %14'e yani iki katına çıkmıştır. Devam eden yılların raporları din dışı yönelimlerin yükseliş trendine girdiğini göstermiştir. Bu oran 2008'de %16'ya, 2010'da %17'ye, 2012'de %19'a, 2014'te %21'e yükselirken, yakın gelecekte Amerika popülasyonunun neredeyse üçte birinin din dışı bir yönelime sahip olacağı tahmin edilmektedir.¹⁵ Buna karşın gelecekte dünya popülasyonu içerisinde dini bağlılığı olmayanların rakamsal açıdan artarken, ilginç bir şekilde, oransal açıdan düşeceğini öngören araştırmalar da vardır. Bu araştırmalardan birine göre 2050 yılında dünya nüfusunun sadece %12,2'si din dışı yönelime sahip olacaktır.¹⁶ Bu da neredeyse yarı yarıya bir oransal azalmaya işaret etmektedir. Pew Research Center'in Nisan 2015 yılında yayımlanan 2050 projeksiyonunda ise 2040'tan sonra hem rakamsal hem de oransal düşüş yaşanacağı öngörülmektedir (Tablo 1).

108 | db

	POPULATION ESTIMATE	OF WORLD'S POPULATION %
2010	1,131,150,000	16.4%
2020	1,193,750,000	15.6
2030	1,233,020,000	14.8
2040	1,244,190,000	14.0
2050	1,230,340,000	13.2

Tablo 1: Dini Bağlılığı Olmayanların Gelecek Projeksiyonu 2010-2050¹⁷

Türkiye'de de din dışı yönelimlerin son on yılda gündem olduğu ve bu konuya karşı giderek artan bir duyarlılık olduğu gözlemlenmektedir. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nin 2017 yılında düzenlenen "Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm" başlıklı sempozyumu¹⁸; Diyanet Aylık Dergisi'nin 2017 yılında çıkan "De-

¹⁵ Michael Hout, "Religious Ambivalence, Liminality, and the Increase of No Religious Preference in the United States, 2006-2014", *Journal for the Scientific Study of Religion* 56/1 (2017), 56.

¹⁶ Hackett vd., "The Future Size of Religiously Affiliated and Unaffiliated Populations", 834.

¹⁷ *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050* (Pew Research Center, 2015), 81.

¹⁸ Zeynep Şeker, "Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, (31 Temmuz 2017), 530-541.

izm, Ateizm ve Nihilizm Kısacasında İnsanlık” başlıklı özel sayısı¹⁹ ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın düzenlediği “Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)” çalışmayı²⁰ bu duyarlılığın somut göstergelerindendir. Aynı zamanda farklı kuruluşlar tarafından yürütülen saha araştırmalarıyla Türk toplumunun din dışı yönelimlere ilişkin fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. MAK Danışmanlık’ın 2017 yılında gerçekleştirilen “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı” başlıklı araştırmasına göre Türkiye’nin %6’sı deist, %4’ü ateisttir.²¹ Türkiye Gençlik STK’ları Platformu’nun 2018 yılında gerçekleştirilen “Türkiye’nin Gençleri” araştırmasına göre ise gençlerin %1,2 ateist, %1 deisttir.²² İki araştırma arasındaki bulgular din dışı yönelimler konusunda tutarlı bir fotoğrafın çekilemediğini göstermektedir. Böylece din dışı yönelimler ile ilgili araştırmaları detaylı olarak değerlendiren bir çalışmaya duyulan ihtiyaç daha net bir şekilde açığa çıkmıştır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Metodu

Bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi, yazılı verilerin içeriğinden çıkan anlamı yorumlamak için kullanılan yaygın bir nitel araştırma tekniğidir. İçerik analizinde, yazılı veriler içerikleri açısından irdelenir, birbiri ile karşılaştırılır ve yorumlanır.²³

2.2. Veri Toplama

Bu çalışmada gençlerin farklı inanma biçimlerine ilişkin Türkiye’de yapılan 2000 yılı sonrası lisansüstü çalışmaların incelenmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda veri tabanı olarak YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İSAM Tezler Kataloğu belirlenmiştir. İlgili literatürün tespit edilmesi amacıyla öncelikle taramada kullanılacak anahtar kavramlar oluşturulmuştur. “Gençler, ateizm, ateist, deizm, deist,

¹⁹ “Deizm, Ateizm, Nihilizm Kısacasında İnsanlık”, *Diyanet Aylık Dergi* 320 (Ağustos 2017), 6-18.

²⁰ *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı - IX: Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm) (11-13 Eylül 2018) Ankara* (Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı, Çankaya, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020).

²¹ *Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı* (Ankara: MAK Danışmanlık, 2017), 4.

²² *Türkiye’nin Gençleri Araştırma Raporu* (İstanbul: TGSP, 2018), 59.

²³ Hsiu Fang Hsieh - Sarah E. Shannon, “Three Approaches to Qualitative Content Analysis”, *Qualitative Health Research* 15/9 (Kasım 2005), 1277.

apateizm, apateist, agnostisizm, agnostik, nihilizm, nihilist çalışmanın anahtar kavramlarıdır. Yapılan incelemede araştırmanın amaç ve yöntemine uygun olarak gençlerin farklı inanma biçimlerine inanma düzeylerini gösterecek şekilde ampirik yöntemi kullanan araştırmalar dikkate alınmıştır.

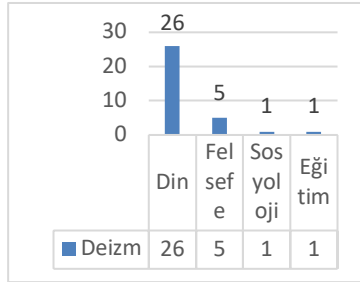
Anahtar kavramları kullanarak yapılan tarama neticesinde, farklı inanma biçimleriyle ilişkili tüm çalışmalara ulaşamadığı düşünülmüş ve ikinci bir tarama safhası başlatılarak “*dini şüphe, inançsızlık, tanrı tasavvuru*” gibi anahtar kelimeler eklenmiştir. Söz konusu literatür taraması 15 Mart 2023 tarihinde sonlandırılmıştır.

2.3. Veri Analizi

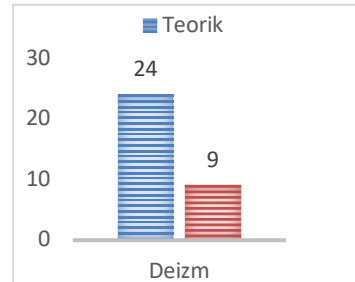
Bu aşamada veri havuzundaki tezlerin konu dahilindeki içerikleri, bir excel tablosuna kodlanmış ve analiz edilmiştir. Analiz sürecinde ilgili çalışmaların alanı (din, sosyoloji, psikoloji vb.), türü (yüksek lisans-doktora), yöntemi (nicel-nitel) ve kullandığı ölçme aracı (uyarlama-geliştirme) gibi özellikler dikkate alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle ilgili ampirik araştırmaların genel araştırma literatürü içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmış, akabinde grafikler yardımıyla söz konusu tasnifler resmedilmiştir.

2.4. Literatür Taramasına İlişkin Genel Veriler

Elde edilen bulgulara göre deizm anahtar kavramıyla eşleşen toplam 33 (31 deizm + 2 deist) tez bulunmaktadır. Bunlardan 26 tanesi ‘din’, 5’i ‘felsefe’, 1’i ‘sosyoloji’, 1 tanesi de ‘eğitim’ alanındadır. Söz konusu tezlerden 6 tanesi başlığında deizmle birlikte aynı zamanda ateizm kavramına, 3 tanesi de deist kavramına yer vermiştir. Ancak ilgili tezlerden sadece 9’u saha araştırmasını içeren ampirik bir yöntem kullanmıştır.

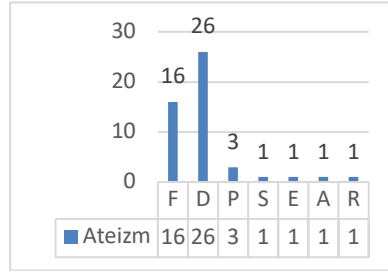

Şekil 2: Deizm Tezlerinin Alanı

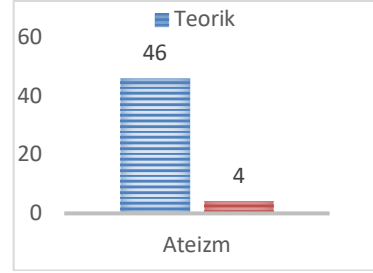

Şekil 3: Deizm Tezleri Yöntemi

Ateizmle ilgili tarama bulgularına göre toplamda 50 lisansüstü çalışma (37 ateizm, 13 ateist) tespit edilmiştir. Bunlardan 16'sı felsefe, 26'sı din, 3'ü psikoloji, 1'i sosyoloji, 1'i eğitim, 1'i radyoculuk, 1'i antropoloji alanındadır. Söz konusu tezlerden sadece 4 tanesi ampiriktir.

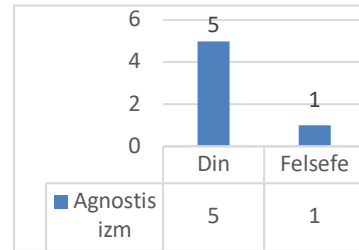
Şekil 4: Ateizm Tezlerinin Alanı

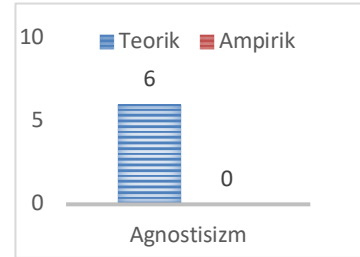
Şekil 5: Ateizm Tezleri Yöntemi

Agnostisizm ile ilgili tarama bulgularına göre toplam 6 teze (5 agnostisizm, 1 agnostik) ulaşılmıştır. Söz konusu tezlerden 1 tanesinin başlığında aynı zamanda “ateizm” kavramı bulunmaktadır. Bunlardan 5'i din alanında, 1 tanesi de felsefe alanındadır. Ancak görüldüğü kadarıyla hiçbirinde ampirik yöntem kullanılmamıştır.

db | 111

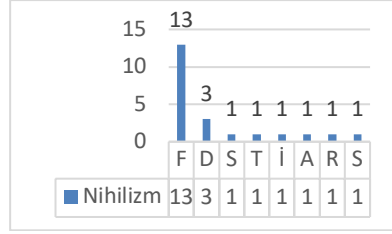

Şekil 6: Agnostisizm Tezlerinin Alanı

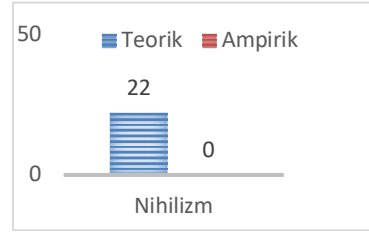

Şekil 7: Agnostisizm Tezleri Yöntemi

Nihilizm ile ilgili tarama bulgularına göre toplam 22 teze (22 nihilizm, 0 nihilist) ulaşılmıştır. Bunlardan 13'ü felsefe, 3'ü din alanındadır. Diğerleri ise Türk Dili ve Edebiyatı, Alman Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Siyasi Bilimler gibi alanlardadır. Ne var ki bunlardan hiçbiri ampirik bir araştırma değildir.

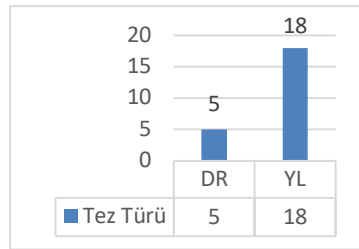
Şekil 8: Nihilizm Tezlerinin Alanı

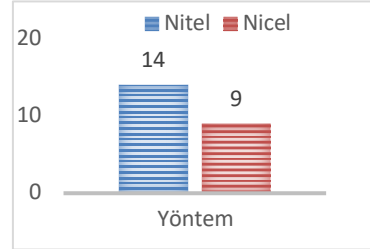
Şekil 9: Nihilizm Tezleri Yöntemi

Apateizm anahtar kavramı kullanılarak yapılan taramada ise herhangi bir lisansüstü çalışmaya rastlanamamıştır. Böylece araştırmanın temel kavramları esas alınarak gerçekleştirilen literatür taramasında toplamda 111 tez incelenmiş, ampirik yöntemi benimseyen ve gençliğin farklı inanma biçimlerine inanma düzeylerini irdeleyen 13 araştırma tespit edilmiştir. Bununla birlikte literatür taraması bu safhada bırakılmamış, ilişkili olduğu düşünülen kavramlar üzerinden tarama devam ettirilmiştir. Din dışı yönelimlerin bir sorgu ve şüphe sürecinden geçmesi nazarıyla “dini şüphe ve sorgulamalar”, Tanrı fikri ve tasavvurunda değişiklik meydana gelmesi nazarıyla “Tanrı inancı ve tasavvuru”, din dışı eğilimlerin bir anlamda inançtan uzaklaşmayı ifade etmesi nazarıyla “inançsızlık” gibi kavramlar taratılarak inceleme sahası genişletilmiştir. Nihayetinde ateizm, deizm ve agnostisizmle ilgili bulguları ihtiva eden 10 tez daha eklenerek toplamda 23 tezden oluşan bir veri havuzu oluşturulmuştur. Tezlerle ilgili istatistikî veriler şu şekildedir:

112 | db

Şekil 10: Veri Havuzundaki Tezler (t)

Şekil 11: Veri Havuzundaki Tezler (y)

Şekil 10’da görüldüğü gibi elde edilen veri havuzundaki tezlerden 5’i doktora, 18’si yüksek lisans düzeyindedir. Kullandıkları yöntem açısından tasnif edildiğinde 14’ünün nitel bir araştırma deseni, 9’unun ise nicel bir araştırma yöntemi benimsediği görülmektedir. Nitel çalışmaların biri tam yapılandırılmış, geri kalanı yarı yapılan-

dırılmış formdadır. Nicel yöntemi benimseyen araştırmalar değerlendirildiğinde ise bazı araştırmalarda birden fazla ölçek kullanıldığı göze çarpmaktadır. Nitel tezlerden üç (3) tanesi, istatistiksel açıdan herhangi bir geçerlik ve güvenilirlik analizinin gerçekleştirilmediği anket formunu istihdam ederken, nicel tezlerden altı (6) tanesinde yeni bir ölçek geliştirilmiş ayrıca üç (3) tane yabancı dilden uyarlama yapılmıştır. Yeni geliştirilen ölçekler Tablo 2'deki gibidir:

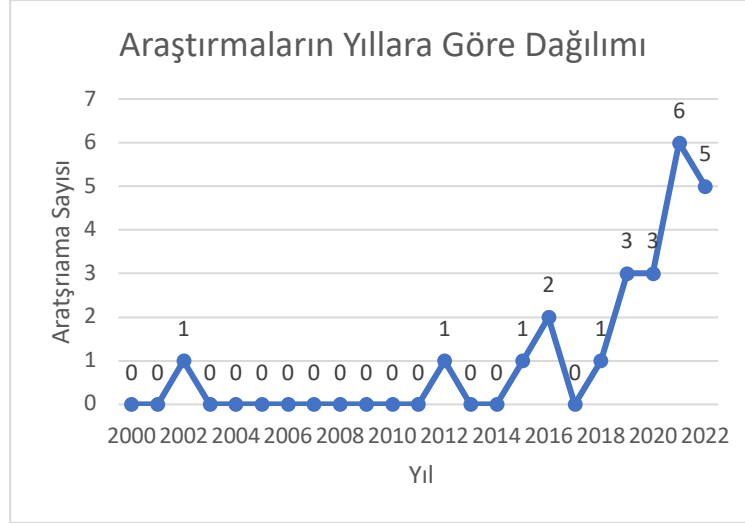
Tablo 2: Farklı İnanma Biçimleriyle İlgili Yeni Geliştirilen Ölçekler

Ölçek	Boyutları	Geliştiren
İnançsızlığın Nedenleri Ölçeği	a) Entelektüel b) Çevresel c) Din/-Dindar Karşıtı	Sevinç (2016)
Gençlerin Deizm Algı Düzeyleri Ölçeği	a) Bilişsel b) Neden c) Sonuç	Ermiş (2019)
Lise Gençliğinde Tanrı Tasavvuru Ölçeği	/	Baytemur (2020)
Deizm Algısı Ölçeği	/	Çalışkan (2021)
Din Dışı Yönelim Ölçeği	a) Ateizm b) Deizm c) Dini Şüphe d) Dini İlgisizlik	Kandemir (2022)
Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği	a) Ateizm b) Deizm c) Teizm d) Agnostisizm	Bulut (2022)

3. Bulgular ve Değerlendirme

3.1. Literatür Taramasına İlişkin Genel Bulgu ve Değerlendirme

Literatür taramasının genel bulguları değerlendirildiğinde ilk aşamada 13, ikinci aşamada 10 olmak üzere toplam 23 tez çalışmasına ulaşıldığı görülmektedir. Söz konusu tezlerden bir tanesi hariç kalan hepsinin 2010 yılından sonra gerçekleştirildiği ve sahanın fotoğrafını çeken oldukça az ampirik araştırmanın var olduğu göze çarpmaktadır (bk. Şekil 12). Dolayısıyla farklı inanma biçimlerine yönelik akademik ilginin oldukça taze olduğu ve verilerinin henüz doygunluk seviyesine ulaşmadığı söylenebilir. Bu 23 tez çalışmasının çoğunda, nitel araştırma deseni (14) ile geçerliliği ispatlanmış anket formunun kullanılması (3) ve geliştirilen ölçeklerin farklı örneklerde henüz test edilme imkânı bulmaması söz konusu çıkarımı destekler.

Şekil 12: Araştırmaların Yıllara Göre Dağılımı

3.2. Ateizm

3.2.1. Nicel Araştırmalar

Bireyin herhangi bir yaratıcı varlığa inanmamasına ateizm denir. Bir topluluğun ateizmi benimseme düzeyini tespit etmek için tesadüfi örnekleme yöntemini benimseyen araştırmalar dikkate alınmalıdır. Amaçlı örnekleme ile sadece ateist bireyleri inceleyen bir çalışma dikkate alınarak ateizmin toplumsal meşruiyet ve yaygınlığı hakkında yorum yapmak mümkün değildir. Tespit edilen çalışmalardan tesadüfi örnekleme yöntemini kullanan nicel araştırmaların sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Ateizme İlişkin Nicel Araştırmaların Bulguları

Araştırmacı	Örnekleme	Kullandığı Soru Maddeleri	Çıkan Oranlar
Çalışkan 2021	701 katılımcı	1. Allah'ın varlığına ve birliğine inanmıyorum.	%4,5
		2. Allah'ın varlığına ve birliğine inanıyorum.	%90
Kandemir 2022	473 katılımcı	1. Allah'ın varlığına inanmıyorum.	%3,4
		2. Allah'ın gerçekten var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok.	%70,2 = %91,6

		3. Bazı şüphelerim olmakla beraber, Allah'a inandığımı hissediyorum.	%21,4
Özdemir 2015	585 katılımcı	1. Allah gerçekte yoktur. Allah fikrini insan ve toplum kendisi üretmiştir.	%1 (%98,7'si bu kanaati reddetmiştir.)
		2. Din ile hiç ilgim yok.	%1
Bulut 2022	350 katılımcı	1. Tanrı'nın var olduğunu düşünmüyorum.	ort. 1,40 ort. 1,59
		2. Adil bir Tanrı olsaydı dünyada kötülükler olmazdı.	ort. 1,62
		3. Ölüm ötesi bir yaşamın varlığını düşünmüyorum.	ort. 1,57
		4. Evren tesadüflerle oluşmuş bir varlık alanıdır.	
Toprak 2021	232 katılımcı	1. Bir yaratıcının varlığına inanıyor musunuz?	%97,2 %24
		2. Allah olmasaydı hayat anlamlı olur muydu?	%93,20 %47,2
		3. Allah'ı kendinize yakın hissediyor musunuz?	
		4. Kâinata tesadüfe yer var mıdır?	
Odabaş 2022	396 katılımcı	1. O'nu düşündüğümde utaniyorum ve kendimi suçlu hissediyorum.	%32,8
		2. O'nun bana karşı acımasız olduğunu düşünüyorum.	%8
		3. O aklıma geldiğinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istiyorum.	%7,1 %9,2 %12,9
		4. O, benim için korkutucudur.	
		5. O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum	

Tablo 3'teki araştırma bulguları değerlendirildiğinde gençlerin ateizmi inanç olarak benimseme düzeylerinin tutarlı bir yapı arz etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim bir çalışmada ateizmin "Allah'ın varlığına inanmıyorum" önermesi %4,5²⁴, bir çalışmada %3,4²⁵, bir diğerinde %1²⁶ oranında benimsenmiştir. Öte yandan "Allah'ın varlığına inanmıyorum" yanında "dinle ilgim yok" yargısının tercih edilmesi kavramsal farkındalığın zayıf olduğunu düşündürmektedir.

²⁴ Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021).

²⁵ Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022).

²⁶ Hacı Ali Özdemir, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı Burdur Örneği* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015).

Buna karşın “Allah’ın varlığına inanıyorum” yargısı iki çalışmada %90 civarında²⁷; “bir yaratıcının varlığına inanıyorum” yargısı %97,20 oranında²⁸ benimsenmiştir. Aradaki fark çok olmamakla birlikte yaratıcı varlık ile Allah arasında bir ayırım yapıldığı anlaşılmaktadır. “Bir yaratıcının varlığına inanıyorum” diyen gençlerin %93’ü Allah’ı kendisine yakın hissederken %24’ü Allah olmasaydı da hayatın anlamlı olacağını ifade etmiştir. Buradan gençlerin inanma ya da inanmama durumunun hayata etkisi açısından nerede konumlandığını tam olarak ayırt edemedikleri anlaşılmaktadır. Zira Allah’a inanan bireylerin hayatlarını anlamlandırma ve Allah’ın iradesini tanıma noktasında bu kadar düşük bir düzey seyretmeleri yeterli bilgi ve olgunluğa erişmiş bireyler için söz konusu edilmemesi gereken bir durumdur.

Ayrıca ateist bakış açısını yansıtan yargılara katılma durumları –“Tanrı’nın var olduğunu düşünmüyorum” (ort.1.40); “Adil bir Tanrı olsaydı dünyada kötülükler olmazdı” (ort. 1.59); “Evren tesadüflerle oluşmuş bir varlık alanıdır” (ort. 1.57) vb.-²⁹ gençlerin ateizmi benimseme düzeylerinin düşük olduğunu göstermektedir.

116| db

Gençlerin ateizmle neticelenmesi de Tanrı tasavvuruna ilişkin kimi zaman olumsuz olabilen kanaatler taşıdıkları görülmektedir. Odabaş’ın üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmasında, cezalandırıcı ve korkutucu Tanrı tasavvurlarının %7 ile %32 arasında bir oran alması bu duruma işaret eder³⁰. Tanrıyla ilgili olumsuz kanaatler taşıma oranlarının ortalaması ise %10 civarındadır. Bu oran bazı araştırmalardaki Tanrı’ya inanmayan, şüpheli ve kararsız katılımcıların oranına yakın bir orandır. Dolayısı ile ateizmin karşıt bir inanç olarak benimsenmesinde Tanrı mefhumundan daha çok Tanrı tasavvurunun etkili olduğu söylenebilir. Ne var ki Ateizmin birey ve toplum nazarında ne ifade ettiğini derin bir perspektifle değerlendirebilmek için nitel araştırma sonuçlarına bakmak gerekir.

²⁷ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*; Kandırmir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*.

²⁸ Yahya Harun Toprak, *Üniversite Öğrencilerinde Allah Tasavvuru-Siirt Üniversitesi Örneği* (Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021).

²⁹ Meryem Bulut, *Tanrıya Bağlanmanın Yordayıcıları: Ölüm Korkusu ve Tanrı İnanç Biçimleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022).

³⁰ Ülkü Odabaş, *Dini Danışmanlığın Konusu Olarak Gençliğin Değişen Tanrı Tasavvurları* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022).

3.2.2. Nitel Araştırmalar

Ateistler ateizmi nasıl tanımlar? 18 ateist bireyle gerçekleştirilen bir çalışmada 18 katılımcıdan 9'u ateizmi "Tanrı'ya inanmamak" ve "Bilimsel verilere dayanarak evrendeki olayları açıklamak" şeklinde tanımlamıştır. Buna karşın 18 kişiden 3'ü ateizmi, "Dinlere inanmamak" ve "Dinsizlik" ile ilişkilendirmiştir. Katılımcıların 4'ü ateizmi "dogmalara karşı gelmek" ve "özgür düşünmek" olarak algılamaktadır.³¹ Buradan hareketle ateistlerin, düşünce ve bilimin önünde dini bir engel olarak gördükleri söylenebilir.

Ateistler kendilerini nasıl tanımlar? Çoğunluğu (%63) inançsız bireylerden oluşan bir araştırmaya göre³² "Tanrı'ya inanmıyorum" seçeneğini işaretleyenlerin tercih ettikleri ilk beş etiket sırasıyla "ateist" (%91,2), "bilimci" (%47,5), "septik" (%38,2), "inançsız" (%35,8), "dinsiz" (%33,8), "apateist" %11,6 şeklindedir. Dolayısıyla katılımcılar kendilerini daha çok ateist olarak tanımlamakla birlikte "bilimci", "şüpheli", "inançsız" ve "dinsiz" olarak da tanımlamaktadır. Buna karşın örneklem içerisindeki bireylerden %53,61'i "ne spiritüelim ne de dindarım" seçeneğini işaretlemiştir. Örneklemin %63'ünün inançsız olduğu dikkate alındığında inançsız katılımcılardan bazılarının (yaklaşık %10) kendilerini spiritüel olarak değerlendikleri anlaşılmaktadır. Kendilerini şüpheli olarak tanımlamaları ve bazılarının kendilerini spiritüalist olarak addetmelerinden yola çıkarak bazı ateistlerin agnostik eğilimler gösterdiği ancak bir kavram kargaşasıyla kendilerini ateist olarak tanımladıkları çıkarımı yapılabilir.

180 kişilik bir örnekleme gerçekleştirilen ve katılımcıların ateist, sufi ve dindar dünya görüşlerini savunma düzeylerini ölçmeyi amaçlayan bir araştırmada ise³³ ateist katılımcıların ateist dünya görüşünü savundukları, buna karşın seküler dünya görüşünü diğer iki gruba nazaran daha az savundukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla ateistlerin kendilerini seküler olarak tanımlamadıkları anlaşılmaktadır.

³¹ Derya Güllü, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018).

³² Kenan Sevinç, *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2016).

³³ Kenan Alparlan, *Tasavvuf ve Dehşet Yönetimi: Süfîler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerinin Kıyaslanması* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021).

Ateizme götüren nedenler nelerdir? İslam'dan ateizme geçişlerin sosyo-psikolojik arka planını inceleyen bir araştırmaya göre bireyleri ateizme götüren temel nedenler “anlam arayışı/sorgulamaları, Kur'an ve İslam öğretisinin çağın gerekliliğinden ve gerçekliğinden uzak olması”dır.³⁴ Bunlara ek olarak “sekülerleşen yaşam, bilimsel gelişmeler, ailenin dindar olmayışı, pozitif bilim temelli eğitim, iş hayatı ve sosyal medya” etkili olan faktörler arasında görülmüştür. Bir başka çalışmada ise ateizmin gerekçesi olarak şu dört madde üzerinde durulmuştur³⁵: a. Kutsal kitapların içinde yer alan bilgilerin mantıksal açıdan çelişkili olduğu düşüncesi, b. Tanrının varlığına yönelik delillerin ikna edici olmayışı, c. bilimsel açıklamaların daha fazla ikna ediciliği ve d. kötülük problemi.

Sevinç ise inançsızlığın nedenlerini üçe ayırmıştır: entelektüel, çevresel ve duygusal/psikik zorluklar³⁶. Buna göre rasyonel akıl yürütme (%23,68), eğitim (%14,47) ve kitap okuma (%14,47) unsurlarını içeren entelektüel açıklama, en çok etkisi hissedilen nedendir. Onu din karşıtlığı (%21), sosyal gruplar (%13,15) ve aile (%6,57) unsurlarını içeren çevresel nedenler takip etmektedir. Duygusal ve psikik zorluklar (%6,57) en düşük etki oranı çıkmıştır. Dolayısıyla tüm araştırma sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, çevresel ve duygusal faktörlerden daha çok, dini anlamsız bulma, bilim ve rasyonalite gibi entelektüel argümanların ateizme geçişte rol oynadığı çıkarımı yapılabilir.

Ateizme yönelme süreci ve ateist olduktan sonra karşılaşılan durumlar nelerdir? Her birey dinle bir şekilde etkileşim içinde olan bir kültürün ürünü olduğundan birçok ateist aslında belirli bir dini inançtan dönüşle ve bir inanca tepkiyle ateizme yönelmektedir. Yapılan çalışmalar da bu minvalde sonuçlar vermiştir. Yaşları 15-30 arasında değişen 29 ateist bireyle gerçekleştirilen bir çalışmada katılımcıların 23'ünün daha önce sünni, 7'sinin alevi olduğu tespit edilmiştir.³⁷ Genel sünni ve alevi popülasyonu açısından Alevilikten ateizme geçiş oranı Sünnilikten ateizme geçiş oranına kıyasla daha

³⁴ Osman Arslan, *Socio-Psychological Background of Conversions From Islam to Atheism: A Sample From Turkey* (İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016).

³⁵ Gülfil, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma*.

³⁶ Sevinç, *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*.

³⁷ Arslan, *Socio-Psychological Background of Conversions From Islam to Atheism: A Sample From Turkey*.

yüksektir. Ayrıca ateist olmadan önce siyasi duruş olarak katılımcıların 4'ü apolitik, 18'i solcu, 8'i sağcıdır. Ateist olduktan sonra 24'ü solcu 6'sı apolitik olmuştur. Dolayısıyla Arslan'ın çalışmasının sonuçlarına göre Ateizme geçiş sürecinde, önceki dini ve siyasi görüşün etkisi dikkate alındığında, Alevilik ve solculuğun, ateizme geçişe daha çok zemin hazırladığı söylenebilir. Özel olarak 75 kişilik alevi bir örneklem üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada destekleyici bulgular elde edilmiştir. Bu çalışmaya göre yaşları 15 ile 30 arasında değişen Alevi gençleri, Aleviliği, varoluşsal ya da tanrısal konulardan ziyade kültür ve geleneklerin esas kabul edildiği bir yaşam biçimi ve felsefe olarak kabul etmekte ve kendilerini alevi-dini kimliklerinden daha fazla sosyalist, Marksist, komünist veya materyalist olarak tanımlamaktadır. Her şeyin doğadan geldiğini, akıl ve bilim yoluyla açıklanacağını ifade eden Alevi gençler bunun ateistçe bir tutum olup olmamasına aldırmaz etmemektedir.³⁸

Bunların dışında Arslan'ın araştırmasına göre gençler, ateizmin yaşadıkları toplumsal ve kamusal alanda hoş karşılanmayan, söz edilmesi ve bahsedilmesi dahi tepki çeken bir konu olduğunu düşünmektedirler. 18 yaşındaki bir katılımcı, ateist olması üzerine arkadaşlarının ağladıklarını ve karşı çıktıklarını belirtmiştir. Dolayısıyla ateizme geçiş süreci toplumsal bir mukavemet ve mücadele ile karşılık bulmaktadır. İlginç bir şekilde katılımcılardan birçoğunun dikkat çeken ifadelerine göre ateist olmadan önce sosyal çevrelerinde iletişim halinde oldukları başka bir ateist yoktur. Örnek aldıkları ve etkilendikleri bir toplumsal etkiden bahsedilemez. İlginç olan bir diğer husus, ateist olmadan önce kendilerini dindar olarak tanımlamayan gençlerin ailelerinin de dindar olmamasıdır.³⁹ Gençlerde İslami tanrı tasavvurunu ölçmeyi amaçlayan bir çalışmada "Hem annem hem de babam dine ve dinî konulara çok sıcak bakarlar" diyen gençlerin Tanrı tasavvurunun (477,10) "Hem annem hem de babam, dine çok mesafelidirler (dine çok soğuk bakarlar)" diyen gençlerin puanlarından (86,88) oldukça yüksek olduğu ve bu farkın anlamlı olduğu görülmüştür.⁴⁰ Buradan, ateizme geçiş süre-

³⁸ Muzaffer Telimen, *Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012).

³⁹ Arslan, *Socio-Psychological Background of Conversions From Islam to Atheism: A Sample From Turkey*.

⁴⁰ Baytemur, *Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

cinde örnek şahsiyet eksikliğinin önemli bir etken olduğu sonucuna varılabilir.

Ateizme geçişlerde öne çıkan yaşam dönemi hangisidir? Bir çalışmaya göre 18 katılımcıdan 13'ü ergenlik döneminden sonra ateist eğilimler sergilemeye başladıklarını ya da kendilerini ateist kimliğini almaya hazır hissettiklerini söylemiştir.⁴¹ Ergenlik dönemi şüphe ve sorgulamalar dönemi olarak bilinir. Bu dönemde kendine özgü bir kimlik oluşturma ihtiyacı, bağımsızlık ve özgürlük arzusu ağır basmaktadır. Katılımcıların ifadelerine bakıldığında onların ateizmi “özgür düşünce, bağımsızlık, bilimsel gelişme ve ilerleme” uğruna tercih ettikleri; bu gerekçelerle Tanrı'ya ve dinlere karşı reaktif bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Bağımsızlık ve özgürlük arzusu, kimlik ve dünya görüşü oluşturma ihtiyacı, ergenlik döneminin temel özelliklerindedir. Nitekim bu dönemde “Allah'ın varlığı, sıfatları ve fiilleri” sorgulanmakta, bilişsel bir anlamlandırma sürecine girilmektedir.⁴² Ergenlerin dini şüphe ve sorgulamaları üzerine yapılan bir çalışmada gençlerin şu tarz sorular sordukları görülmüştür: "Allah o kadar merhametliyse neden ateistleri cehenneme atıyor?", "İnsanlar neden Allah'tan korkuyor?", "Allah'a elbette inanıyorum ama keşke kendini gösterse, neden göstermiyor?".⁴³ Ayrıca bir başka çalışmada Allah'ın varlığı ve özellikleri konusunda olumsuz tutum takınan gençlerin “ilahi adalet ve kötülük problemi” üzerinde durdukları; inanmayanların fikir ve ideolojilerinden yararlanarak din dışına çıktıkları tespit edilmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla ergenlik döneminde dini sorgu ve şüphelerin zuhur ettiği yadsınamayacak bir gerçektir. Önemli olan husus bunları inkâr etmek ve görmezden gelme yerine doğru yönlendirme ve bilgilendirmeyle gençlerin şüphe ve sorgulamalarına tatmin edici cevaplar verilmesidir.

Ateistler ölümü nasıl anlamlandırmaktadır? Ateistler ölümü bir yok oluş olarak değerlendirmekte, yaşadıkları yaşam tarzı gereği ahireti düşünme ihtiyacı hissetmemektedirler. Çoğuna göre ruhsal

⁴¹ Gülfil, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma*.

⁴² Abdullah İnce, *Türkiye Gençlik Makaleleri Bibliyografyası (1953-2021)* (Konya: NEÜ Yayınları, 2022), 11.

⁴³ Hasibe Öner, *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

⁴⁴ Kadir Ak, *17-25 Yaş Gençlerinde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2002).

varlık (bilinç) yok olacak, beden ise doğanın döngüsüne karışarak varlığını başka bir biçimde sürdürecektir.⁴⁵ Ölümü biyolojik bir ayrışma ve doğal bir süreç olarak algıladıkları için ekseriyeti zannedildiği gibi ölüm sonrası psikolojik bir sorun yaşamamaktadır. Ölüm sonrası hayata inanmadıklarından yakınlarının ölümünü, acılara rahmet ve kefarete sebebi olarak değerlendirmemekte, ölüme bakış açılarında büyük bir değişiklik meydana gelmemektedir. Birçoğu sevdiği bir insanın ölümünün ardından Allah'ın varlığına dair yeni bir sorgulama içerisine girmemiştir.⁴⁶ Ölümü en tatmin edici şekilde dinlerin açıkladığı ve anlamlandırdığı varsayımına karşın ateistlerin de ölümü bir şekilde anlamlandırmaları ve ölüm sonrası yas ve başa çıkma süreçlerinde başarılı olmaları, ölüm bahsinde asıl meselenin inançtan ziyade anlam olduğunu ortaya koyar.

Dindar, sufi ve ateistlerin ölüme ilişkin bakış açıları ve ölüm düşüncesine yakınlıklarını ölçen bir araştırmada benzer bulgular elde edilmiştir. Ölüme ulaşılabilirlik testi üzerinden yapılan analizde her bir grubun ölüme eşit mesafede yaklaştığı bulgulanmıştır.⁴⁷

3.3. Deizm

3.3.1. Nicel Araştırmalar

Deizm, bireyin evrene müdahale etmeyen, pasif bir yaratıcı varlığa inanmasıdır. Dinlere göre tanrının yeryüzünün işleyişine müdahalesi peygamberlik kurumu, melek, vahiy ve kutsal kitaplar üzerinden gerçekleştiğinden bu anlamda deizmi söz konusu hususlara reddedici bir tavır sergileyen bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla kişinin deizme inanma düzeyini ölçerken Tanrı inancı kadar, peygamber, kutsal kitap, vahiy, melek gibi konulara yaklaşımı da dikkate alınmalıdır. Yapılan literatür taramasında bu husus göz önünde bulundurulmuştur.

Tablo 4: Deizme İlişkin Nicel Araştırmaların Bulguları

Araştırmacı	Örnekleme	Kullandığı Soru Maddeleri	Çıkan Oranlar
-------------	-----------	---------------------------	---------------

⁴⁵ Gülfil, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma*.

⁴⁶ Said Sami, *Travmatik kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olan ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019).

⁴⁷ Alparslan, *Tasavvuf ve Dehşet Yönetimi: Süfîler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlük Belirginliğine Yönelik Tepkilerinin Kıyaslanması*.

Özdemir 2015	585 katılımcı	1. Allah evreni bir şekilde var etmiş ancak evrenle ilişkisini kesmiştir.	%1 (%98,7'si reddetmiştir.) %96,6 (%0,7'si reddetmiştir.) %99,1
		2. Allah dua edeni iştir ve duasını kabul eder.	
		3. Bir olan Allah, evreni var eden ve peygamber gönderendir.	
Ermiş 2019	400 katılımcı	1. Kendini deist olarak tanımlayan gençler.	%3
		2. Aslolan sadece Allah'a imandır, dinin geri kalan kısmının kültür ve toplum tarafından sonradan eklendiğini düşünüyorum.	%18,1 katılıyor %66,8 katılmıyor %39,5 katılıyor %36,6 katılmıyor
		3. Yaratıcı ile olan bütün iletişimlerimde aracı olarak hiçbir şey istemiyorum.	%21,8 katılıyor %62,1 katılmıyor %18,3 katılıyor %63,3 katılmıyor
		4. İnandığım dinin kılık kıyafetle uğraşmasına (kılık kıyafete ilişkin emir ve yasaklar koymasına) anlam veremiyorum.	%39 katılıyor %40,5 katılmıyor %36,8 katılıyor %44,8 katılmıyor
		5. İnsanlar arası ilişkileri düzenlemede inandığım dinin çok yetersiz kaldığını düşünüyorum.	
		6. Mevcut dinlerin inananlarının hoşgörü ortamından çok uzaklaştıklarını düşünüyorum.	
		7. İçimden geldiği gibi yaşama olanak sağlayan bir inanç, bana her zaman yakın gelmiştir.	
Toprak 2021	232 katılımcı	1. Peygamberlere inanıyor musunuz?	%94,40
		2. Allah'ın varlığını anlamak için bir peygamber şart mıdır?	%68
Koç 2021	338 katılımcı	1. Deizmin ne anlama geldiğini biliyorum.	%76
		2. Yaratıcının benim kıldığım namaz, tuttuğum oruç ya da kıyafetimle ilgilenmesi doğru gelmiyor.	%18,3 %57,1 %58,6
		3. Deizmin ülkemizde giderek arttığını düşünüyorum.	%36,1
		4. Deizmin ne olduğunu kitaplardan, internetten öğrendim.	%48,9
		5. Sosyal çevremden (aile, arkadaş, okul vb.) den öğrendim.	
		6. Deizmin sosyal medya ile gerçekte olduğundan daha fazla gündemde tutulduğunu düşünüyorum.	

Çalışkan 2021	701 katılımcı	1. Allah'ın evreni yarattığını ama herhangi bir müdahalesinin olmadığını düşünüyorum.	%13,4
		2. Bu devirde dinin emirlerinin yerine getirilmesinin zor olduğunu düşünüyorum.	%38,2
		3. Yakın çevremde kendini ateist, deist tanımlayan kişilere rastlıyorum.	%49,4
		4. Kararlarımı alırken akıl ve bilime öncelik veririm.	%77,9
		5. Hayatımla ilgili kararları dini inancım doğrultusunda alırım.	%56,5
		6. Katılımcıların deizm algısı min.1.40, max.4.13 ort.2.39'dur.	
Kandemir 2022	473 katılımcı	1. Herhangi bir dini benimsemiyorum ama bence yaratıcı, yüce bir güç var	%2,32
Bulut 2022	350 katılımcı	1. Tanrı evreni yarattıktan sonra onu kendi haline bırakmıştır.	ort. 2,01
		2. Dünyevi sorunların çözümünde inançtan ziyade akıl önemlidir.	ort. 3,25
		3. Tanrı'nın varlığına inandığım müddetçe bir dine mensubiyet o kadar da önemli değildir.	ort. 2,35
		4. Dünyevi sorunların çözümünde duadan ziyade bireysel çabalar önemlidir.	ort. 3,35
		5. Dini dogmadan ziyade bilimsel açıklamalara güvenirim.	ort. 2,95

Tablo 4'te görüldüğü üzere gençlerin deist tanrı tasavvuruna katılma düzeyleri çalışmalara göre farklılık arz etmektedir. Üç çalışmada; %1⁴⁸, %2,3⁴⁹ ve %3⁵⁰ gibi düşük oranlar bulgulanırken iki çalışmada %13⁵¹ ve ort. 2.01⁵² gibi yüksek oranlar elde edilmiştir. Ancak daha çarpıcı olan sonuç farklı çalışmalardaki katılımcılardan birçoğunun, kendilerini deist olarak tanımlamasalar bile, deist dünya görüşünü destekleyen önermelere katılma düzeylerinin yüksek olmasıdır. “Dinden ziyade akıl ve bilimin öncelenmesi”, “sosyal

⁴⁸ Özdemir, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı Burdur Örneği*.

⁴⁹ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*.

⁵⁰ Ali Ermiş, *Ergenlerin deizm algısına dair sosyolojik bir araştırma (Çankaya örneği)* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019).

⁵¹ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*.

⁵² Bulut, *Tanrıya Bağlanmanın Yordayıcıları: Ölüm Korkusu ve Tanrı İnancın Biçimleri*.

yaşantıda dinin yetersiz kaldığı düşüncesi”, “gündelik yaşama dinin etki etmesinden rahatsız olma” ve “içinden geldiği gibi inanma” şeklindeki önermeler kendilerini deist olarak tanımlamayan katılımcılar tarafından da desteklenmiştir.⁵³

Ayrıca bir çalışmada örneklemin %94’ü peygamberlik kurumuna inanırken, Allah fikrine ulaşmak için peygamberlik kurumunun gerekliliğine bunlardan sadece %68’inin katılması, deist olmak ile deist dünya görüşünü savunmak arasında bir tutarsızlık olduğunu göstermektedir.⁵⁴ Dolayısıyla her ne kadar deizmle açıklamak mümkün olmasa da özellikle pozitif bilimlerin etkisiyle gençlerin inanç konusunda farklı bir tutum geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu da deist önermelere katılım oranının deist kimliği kabullenme oranından daha yüksek olması şeklinde tezahür etmiştir. Söz konusu neticeye, araştırmacılar nezdinde “deizm olgusu” ile “deizm göstereni” arasındaki ilişkinin net olmaması da etki etmiş olabilir.

Tablo 3’teki bulgulardan ayrıca deizmin gençler tarafından yaygın bir şekilde bilindiği, sosyal çevreden ziyade kitap ve internet ortamında bireysel çabayla öğrenildiği, popüleritesi giderek artmakla birlikte sosyal medya kanalıyla olduğundan daha fazla gündemde tutulduğunun düşünüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁵

3.3.2. Nitel Araştırmalar

Deistlere göre deizm ne ifade eder? Okutan’ın çoğunluğu gençlerden oluşan 46 deist katılımcıyla yapmış olduğu nitel çalışmada şu tanımlar öne çıkmıştır: “Yaratıcının varlığına inanmak, dinlere inanmamak”, “Dinlerin insan uydurması ve evreni var edenin büyük bir güç ya da enerji olduğuna inanmak”, “Tanrı’nın dünyaya direk müdahale edemeyeceğine inanmak”.⁵⁶ Bu tanımlarda açık ve örtülü bir şekilde semavi dinlerin tanrı inancına karşı çıkılmaktadır. Zira deist katılımcılar Tanrı fikrinin kaynağı olarak adalet arayışı, ölüm korkusu, aidiyet ihtiyacı ve anlam arayışı gibi işlevsel

⁵³ Bulut, *Tanrıya Bağlanmanın Yordayıcıları: Ölüm Korkusu ve Tanrı İnanç Biçimleri; Çalışkan, Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*; Ermiş, *Ergenlerin deizm algısına dair sosyolojik bir araştırma (Çankaya örneği)*.

⁵⁴ Toprak, *Üniversite Öğrencilerinde Allah Tasavvuru-Siirt Üniversitesi Örneği*.

⁵⁵ Gülten Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021).

⁵⁶ Muhammet Fatih Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi 21. Yüzyıl Türkiye’si Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021).

unsurları görmektedir. Onlara göre evrenin yaratılışı konusunda bilim esas alınmalıdır.

Kişi deizm inancına nasıl yönelir? Deizmin güncel hayattaki izdüşümleri nelerdir? Deist gençlerin deizm algısı ve deist olma serüvenlerini sosyolojik bir bakış açısıyla inceleyen bir araştırmaya göre kendilerini deist olarak tanımlayan bireyler öncelikle “Kur’an’ın dili, kadının değeri, haramlar ve yasaklar, dinin araçsallaştırılması ve Müslümanların tavırları” gibi hususları sorgulamaya başlamıştır. İnançlarında kırılma noktası ise “kötülük problemi, tanrının adaleti, travmatik olaylar, çevre değişikliği ve kutsal kitabın sorgulanışı” olmuştur. Yeni inançları yani deizmde cazip buldukları yön “dini reddediyor oluşunun rahatlık ve konforu ile mantıksal tutarlılığı”dır. Onlara göre deizm eski inançlarının imkân tanımadığı özgür düşünme ve sorgulama pratiğine izin vermektedir. Ancak bazıları eski inançlarına dair “bayramlar, ibadet ve dualar, başörtüsü, Tanrı’ya özlem” gibi özlemleri olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁵⁷ Bu durum deist gençlerin deizmin tanrı ve peygamber konusundaki görüşünde sabit olsalar da ibadet ve ilişkiler noktasında çelişki içerisinde olduklarını göstermektedir. Nitekim Er’in çalışmasına göre çoğu katılımcı eski inançlarına dair belli hususları hala yerine getirmektedir.⁵⁸ Dindarların din ile bağdaşmayan davranışları sebebiyle kendilerini deist olarak tanımlayan gençler fatu-rayı dine kesmiş ve dinden uzaklaşmıştır. Bu nedenle deizmden ziyade dinden uzaklaşmaya neden olan etmenler üzerinde durulması gerekmektedir.

Harmankaya’nın 28 genç katılımcı ile yapmış olduğu nitel çalışmada benzer sonuçlar elde edilmiştir. Katılımcıların yarısından fazlası deizmin tanımını bildiğini, dört katılımcı da kendisinin bizzat deist olduğunu bildirmiştir. Çalışmadaki dikkat çekici bulgu ise, katılımcıların, kendilerini deist olarak nitelendiren şahısların gerçek

⁵⁷ Nurhibe Büşra Er, *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini ‘Deist’ Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022).

⁵⁸ Dini bağlılığı olmayan bireyleri inceleyen birçok araştırmada benzer bir durumla karşılaşmıştır. Bazı inançsız bireyler terk edilen yahut belirli ilkeleri reddedilen dinin ritüellerini yerine getirmeye devam etmiştir. Nitekim GSS’in 1998-2000 raporuna göre dini bağlılığı olmayan bireylerden %24’ü kiliseye gitmeye ve %93’ü dua etmeye devam etmektedir. Bk. Hout - Fischer, “Why More Americans Have No Religious Preference”, 176.

bir deist olmadığına ilişkin kanaatleridir. Bununla birlikte tüm katılımcılar deist olanları saygı ile karşıladıklarını söylemiştir.⁵⁹

Nitel araştırma bulgularında özgürlük, bağımsızlık, şüphe ve sorgulama temalarının öne çıkması, deizmin, ateizme benzer bir motivasyondan beslendiğini ihlas etmektedir. Bu durum, ergenlik ve beliren yetişkinlik dönemi ihtiyaçları ve yaşam dönemi görevleriyle bağlantılıdır. Nitekim deizmle ilgili bir araştırmaya göre 46 deist katılımcıdan tamamı 15-30 yaşlarında deizme geçmiştir.⁶⁰

Gençler arasında deizm yaygınlaşıyor mu? Gençler ile yapılan araştırmalarda deizmin, abartıldığı kadar olmasa da giderek yayıldığına dair bir kanaate ulaşılmıştır. Peki yetişkinlerin gözünde gençler nerede konumlanmaktadır? Öğretmen ve ebeveynler nazaran gençlerin deizmle ilişkisini inceleyen araştırma sonuçlarına göre deizmin gerçekten hızla arttığını kabul edenler yanında, hakikatte olduğundan daha fazla abartıldığını düşünenlerin de var olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.⁶¹ Ancak ilginç bir şekilde, her iki görüşü beyan eden öğretmen ve ebeveynler, deizmin bir şekilde gündemde tutularak popüler hale getirildiğini ifade etmişlerdir. Özel olarak Din Kültürü Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip meslek dersleri öğretmenleri ile gerçekleştirilen bir araştırmaya göre ise öğretmenler, deizme yönelişi, daha çok dine ilgisizlik, pasif dindarlık, ibadetten uzak inanış şeklinde yorumlamıştır.⁶²

3.4. Agnostisizm

3.4.1. Nicel Araştırmalar

Agnostisizm, insanın kendi bilişsel kapasitesine dayanarak Tanrı ve evren hakkında mutlak hakikate ulaşamayacağını savunan görüştür. Ateizm ve deizmden farklı olarak agnostisizmde tanrı

⁵⁹ Merve Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

⁶⁰ Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği*.

⁶¹ Ali Kale, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri* (Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022); Tuğba Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021).

⁶² Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019).

hakkında olumlu ya da olumsuz bir yargı ileri sürülmez. Sadece tanrının gerçekliği hakkında fikir beyan edilemeyeceği savunulur. Dolayısı ile agnostisizm, inanç karşısında konumlanması gerekmeyen hatta inanç ile birlikte düşünülmesi mümkün olan bir dünya görüşü şeklinde değerlendirilebilir.

Tablo 5: Agnostisizme İlişkin Nicel Araştırmaların Bulguları

Araştırmacı	Örneklemi	Kullandığı Soru Maddeleri	Çıkan Oranlar
Özdemir 2015	585 katılımcı	Allah'ın ne varlığı ne de yokluğu bilinemez.	%2,6 (%90,2'si reddetmiştir)
Bulut 2022	350 katılımcı	1. Tanrı'nın varlığının bilinemeyeceğine inanırım.	ort. 2,25
		2. Evrenin nasıl var olduğunun din vasıtasıyla bilinebileceğine inanmam	ort. 2,20
		3. Ahlaklı yaşadığım sürece bir Tanrı'ya inanmak önemli değildir.	ort. 2,11
		4. Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu deneysel olarak kanıtlanamaz	ort. 3,60
Çalışkan 2021	701 katılımcı	Allah'ın varlığının hiçbir şekilde bilinemeyeceğini düşünüyorum.	%18,4 (%70 reddediyor)
Kandemir 2022	473 katılımcı	Allah'ın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna da inanmıyorum.	%2,74

db | 127

Tablo 5'e göre gençlerin agnostik tanrı tasavvuruna inanma düzeyi iki çalışmada düşük düzeyde (%2,6⁶³ ve %2,7⁶⁴) diğer iki çalışmada ise yüksek düzeydedir (%18,5⁶⁵ ve ort. 2,54⁶⁶). Allah ve tanrının soyut kavramlar olarak algılanması sebebiyle gerçekten agnostik bireyler yanında birtakım inançlı bireylerin de söz konusu maddeleri onaylamış olmaları muhtemeldir. Bu durum aynı zamanda nitel araştırmaların sonuçlarıyla da örtüşmektedir.

3.4.2. Nitel Araştırmaların Bulguları

Nitekim Sevinç'in çalışmasında agnostik önermeyi kabul eden ve "bir tanrı olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu

⁶³ Özdemir, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı Burdur Örneği*.

⁶⁴ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*.

⁶⁵ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*.

⁶⁶ Bulut, *Tanrıya Bağlanmanın Yordayıcıları: Ölüm Korkusu ve Tanrı İnanç Biçimleri*.

olduğuna inanmıyorum” maddesini onaylayan katılımcılardan sadece %53’ü kendisi için “agnostik” etiketini kullanmıştır.⁶⁷ Bu oran, katılımcılardan neredeyse yarısının kendisini agnostik olarak tanımlamadığını göstermektedir. Ateizm söz konusu olduğunda %91’e ulaşan bu oranın agnostisizm için düşük çıkması, ateizmi benimsemedeki netliğin agnostisizm için aynı şekilde geçerli olmadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Bahsi geçen bulgulardan çıkarılabilecek sonuç şudur: Agnostisizm önermesini onaylayan bireyler, Tanrı'nın varlığı veya yokluğunu bilimsel olarak açıklanamayacağını iddia ederken, kişisel kanaatle bir tanrı inancına sahip olabilirler. Yani bireyler hem agnostik hem inançlı olabilir. Burada agnostisizm, bir inançtan ziyade bir yaklaşım, bir düşünme biçimi vb. olarak değerlendirilmelidir. Aksi halde teknik olarak agnostik olan biri inançlı olamaz.

Peki inançlı bireyi agnostik tutuma sevk eden olgular nelerdir? 17-25 yaşlarındaki gençlerin dini şüphe ve sorgulamalarını inceleyen bir araştırmaya göre agnostik tavır sergileyen gençlerin bu tutumunun ardında “tasavvufi şahsiyetlerin sıra dışı dini yaşantıları-yorumları” ve “ekonomik sıkıntılar” yatmaktadır. İlahiyat Fakültesi öğrencileri bunlara ek olarak “Allah'ın sıfatları ve bunların ispatlanması konusunda şüpheye düştüklerini” ifade etmişlerdir. Şüphe bir inkâr değildir. Daha çok araştırmacı bir bakış açısı ve irdeleyici bir tutumdur. Çalışmadaki agnostik bir gencin açıklaması da bu minvaldedir: *"Bilinmezcilik fikrinin altında inançsızlık yatmaz sadece şüphe yatar. Şüphe ise dogmanın karşısında olmaktan öte onu irdeler. Fakat dogma için şüphe affedilmez bir hatadır. Benim için tüm inançlar eşit uzaklıktadır bu da benim bilimsellikle uyum içinde olmamı sağlar."*⁶⁸ Dolayısıyla agnostik bakış açısı aslında araştırmacı bakış açısının objektif ve değer bağımsız olma yaklaşımına benzerdir.

Bu bağlamda ılımlı bir agnostisizminden söz edilebilir. İlimli agnostisizm, inançlı bireyler için de geçerli olan, sorgulayıcı bir tutumdur. Literatürde bahsi geçen agnostisizmden farklı olarak ilimli agnostisizmde, Tanrı fikri ilgi alanı dışında değildir, bilakis olgun bir bakış açısı geliştirmeye yönelik anlamlandırma söz konu-

⁶⁷ Sevinç, *Psikososyal Açından İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*.

⁶⁸ Ak, *17-25 Yaş Gençlerinde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*.

sudur. Buna örnek olarak şüpheye düşen sahabilere dair rivayet zikredilebilir.⁶⁹

Sonuç

Makalede, gençlerin farklı inanma biçimlerine inanma düzeylerini inceleyen lisansüstü (yüksek lisans, doktora) ampirik çalışmalar incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı, dini bağlılığı olmayan bireyleri bilimsel olarak değerlendiren çalışmaları incelemek, karşılaştırmak ve analitik bakış açısıyla fotoğrafını çekmektir. Araştırma YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İSAM Tezler Kataloğundaki 2000-2023 (Mart) yılları arasındaki tezleri kapsamaktadır. Araştırmanın verileri iki tarama safhasında toplanmıştır. İlk safhada “ateizm, deizm, agnostisizm, nihilizm, apateizm” kavramları, ikinci aşamada “inançsızlık, dini şüphe ve sorgulamalar, Tanrı tasavvuru, Tanrı inancı” kavramları taratılmıştır. Söz konusu tarama neticesinde gençlerin farklı inanma biçimleri ile ilgili 23 teze ulaşılmıştır. Ulaşılan tezler ateizm, deizm ve agnostisizm üzerinedir. Nihilizm ve apateizmle ilgili çalışma bulunamamıştır.

Makale kapsamında ele alınan tezlerden 5'i doktora, 18'i yüksek lisans düzeyindedir. Bunlardan 14'ünün nitel bir araştırma deseni, 9'unun ise nicel bir araştırma yöntemi benimsediği görülmüştür. Nicel çalışmalarda, 6 yeni ölçek geliştirilirken 3 adet uyarlama kullanılmıştır. İlgili tezlerden bir tanesi hariç kalan hepsi 2010 yılı sonrası gerçekleştirilmiştir. 23 çalışmadan 18'i, 2018 yılı ve sonrasında tamamlanmıştır. Veri havuzundaki tezlere ilişkin istatistikî bilgiler ışığında (a. çoğunun yüksek lisans düzeyinde olması, b. ölçeklerin farklı örneklemelerde test edilme imkânı bulmaması, c. neredeyse tamamının son beş yılda tamamlanması gibi) farklı inanma biçimlerine yönelik akademik ilginin oldukça taze olduğu ve verilerinin henüz doygunluk seviyesine ulaşmadığı kanısına varılmıştır.

Ateizmle ilgili nicel çalışmaların bulguları karşılaştırıldığında, araştırmada kullanılan soru maddesine göre farklı sonuçların elde

⁶⁹ Rivayete göre bir grup sahabe Hz. Peygamber'e gelerek "İçimizden bazen söylemeyi bile büyük (bir günah) saydığımız şeyler geçiyor" demişlerdir. Hz. Peygamber de "Hepiniz aynı şeyleri hissediyor musunuz?" diye sormuştur. Cevaben, "Evet" demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "İşte bu imanın ta kendisidir" demiştir. Burada Allah'ın varlığı, sıfatları, iradesi ve fiillerine inanç konusundaki bir şüphe, inancın temel yapı taşı olarak değerlendirilmiştir. Bk. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyri, "İman", *Sahihu Müslim* (Riyâd: Dâru's-Selâm, 2000), 209.

edildiği gözlemlenmiştir. Buna göre gençler yaratıcı varlık ile Allah arasında bir ayırım yapmaktadır. Fakat çalışmaların geneli dikkate alındığında, gençlerin ateizme inanma düzeyinin yüksek olmadığı, ateizmle neticelenmese de tanrı hakkında olumsuz kanaatler geliştirebildikleri, bunun Tanrı mefhumundan daha çok tanrı tasavvurundan kaynaklandığı düşünülmüştür. Ayrıca nitel araştırmalar incelendiğinde bunlara ek olarak “ateistlerin, dini, düşünce ve bilimin önünde bir engel olarak gördükleri, kimisinin kavram kargaşası yaşayarak kendilerini ateist olarak tanımladıkları, ateizme geçişte entelektüel argümanların ağır bastığı, bu süreçte örnek şahsiyet eksikliğinin önemli bir etken olduğu gibi” çıkarımlar ilave edilebilir.

Deizm çalışmalarında öne çıkan husus ise gençlerin kendilerini deist olarak tanımlamasalar bile, deist dünya görüşünü destekleyen önermelere katılma düzeylerinin yüksek olmasıdır. Deist olma ile deist dünya görüşünü savunma arasındaki tutarsızlık, nitel çalışma bulgularına dayanılarak “bilimin öncelenmesi, bazı dindarların kötü bir profil sergilemesi, dinin güncel yaşamı düzenleyemeyeceği fikri ve ergenlik dönemi özgürlük arayışı vb.” faktörlere bağlanmıştır. Sonuç olarak gençlerin pozitivist bakış açısı sebebiyle inanç konusunda farklı tutum geliştirdikleri düşünülmüş ve bu durumun deist olmasalar bile deist önermelere katılma düzeylerini yüksek çıkarma şeklinde neticelendiği anlaşılmıştır.

Agnostisizm ile ilgili çalışmalar incelendiğinde ise bireylerin agnostisizm önermesini bir inanç tutumundan ziyade, bir düşünme biçimi ve bakış açısı olarak değerlendirdikleri çıkarımı yapılmıştır. Bu durumda, Tanrı kavramının soyut ve metafizik bir içerik olması ve bireylerin bilimsel değerlendirme hassasiyetinin etkili olabileceği var sayılmıştır. Durumu izah için ise literatürdeki inanç tutumu olarak agnostisizm yerine bakış açısı ve düşünme pratiği olarak “ılımlı agnostisizm” kavramı önerilmiştir.

Kaynakça

- Ak, Kadir. *17-25 Yaş Gençlerinde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2002.
- Alparslan, Kenan. *Tasavvuf ve Dehşet Yönetimi: Süfiler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerinin Kıyaslanması*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021.

- Arslan, Osman. *Socio-Psychological Background of Conversions From Islam to Atheism: A Sample From Turkey*. İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016.
- Baggini, Julian. *Atheism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Baytemur. *Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Bulut, Meryem. *Tanrıya Bağlanmanın Yordayıcıları: Ölüm Korkusu ve Tanrı İnancın Biçimleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022.
- Cipriani, R. "Religiosity, religious secularism and secular religions". *International Social Science Journal* 46/140 (1994), 277-284.
- Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Davie, Grace. "Believing without Belonging: A Liverpool Case Study". *Archives de Sciences Sociales Des Religions* 38/81 (1993), 79-89.
- Dikbaş, Tuğba. *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi İnancın Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. "İman". *Sahîhu Müslim*. 209. Riyâd: Dâru's-Selâm, 2000.
- Er, Nurhibe Büşra. *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022.
- Erlanson, Sven E. *Spiritual but Not Religious: A Call to Religious Revolution in America*. San Jose: Writer's Showcase, 2000.
- Ermiş, Ali. *Ergenlerin deizm algısına dair sosyolojik bir araştırma (Çankaya örneği)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Gonçalves, Conrado Vasconcelos. "A Reason for Apatheism". *International Journal for Philosophy of Religion*. <https://doi.org/10.1007/s11153-023-09886-x>
- Good, Doroty. "Questions on Religion in the United States Census". *Office of Population Research* 25/1 (1959), 3-16.
- Gülfil, Derya. *Psikolojik Açından Ateizm: Nitel Bir Araştırma*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018.
- Hackett, Conrad vd. "The Future Size of Religiously Affiliated and Unaffiliated Populations". *Demographic Research* 32 (02 Nisan 2015), 829-842. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2015.32.27>
- Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Hepburn, Ronald. "Agnosticism". *The Encyclopedia of Philosophy*. ed. Paul Edwards. New York: Macmillan, 1968.
- Hout, Michael. "Religious Ambivalence, Liminality, and the Increase of No Religious Preference in the United States, 2006-2014". *Journal for the Scientific Study of Religion* 56/1 (2017), 52-63. <http://www.jstor.org/stable/26651856>. Accessed 1 Oct. 2023.
- Hout, Michael - Fischer, Claude S. "Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations". *American Sociological Review* 67/2 (Nisan 2002), 165-190. <https://doi.org/10.2307/3088891>
- Hsieh, Hsiu Fang - Shannon, Sarah E. "Three Approaches to Qualitative Content Analysis". *Qualitative Health Research* 15/9 (Kasım 2005), 1277-1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>
- Hyman, G. *Ateizmin Kısa Tarihi*. çev. D. Şendil. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayıncılık, 2010.

- İnce, Abdullah. *Türkiye Gençlik Makaleleri Bibliyografyası (1953-2021)*. Konya: NEÜ Yayınları, 2022.
- Kale, Ali. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri*. Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022.
- Kandemir, Sibel. *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022.
- Koç, Gülten. *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci-Bütün Değerleri Değiştirir Denemesi*. çev. Sedat Umran. İstanbul: Birey Yayınları, 2002.
- Odabaş, Ülkü. *Dini Danışmanlığın Konusu Olarak Gençliğin Değişen Tanrı Tasavvurları*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022.
- Okutan, Muhammet Fatih. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Öner, Hasibe. *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Özdemir, Hacı Ali. *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı Burdur Örneği*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.
- Sami, Said. *Travmatik kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olan ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Sevinç, Kenan. *Psikososyal Açından İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2016.
- Stark, Rodney. "Secularization, R.I.P." *Sociology of Religion* 60/3 (1999), 249-273. <https://doi.org/10.2307/3711936>
- Şeker, Zeynep. "Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu". *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 530-541. <https://doi.org/10.18317/kader.322813>
- Telimen, Muzaffer. *Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012.
- Toprak, Yahya Harun. *Üniversite Öğrencilerinde Allah Tasavvuru-Siirt Üniversitesi Örneği*. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Wood, Allen. "Deism". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Eliade Mircea. New York: Macmillan, 1987.
- Zinnbauer, Brian J. vd. "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy". *Journal for the Scientific Study of Religion* 36/4 (Aralık 1997), 549. <https://doi.org/10.2307/1387689>
- "Deizm, Ateizm, Nihilizm Kısacasında İnsanlık". *Diyanet Aylık Dergi* 320 (Ağustos 2017), 6-18.
- Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı - IX: Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm) (11-13 Eylül 2018) Ankara*. Çankaya, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. baskı., 2020.
- The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050*. Pew Research Center, 2015.
- The Global Religious Landscape*. Washington: Pew Research Center, 2012.
- Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*. Ankara: MAK Danışmanlık, 2017.
- Türkiye'nin Gençleri Araştırma Raporu*. İstanbul: TGSP, 2018.

Ek: Veri Havuzu

1. t2002-1 Ak, Kadir. 17-25 Yaş Gençlerinde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2002.
2. t2012-1 Telimen, Muzaffer. "Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği)". Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012.
3. t2015-1 Özdemir, Hacı Ali. Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı Burdur Örneği. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.
4. t2016-1 Sevinç, Kenan. Psikososyal Açısından İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2016.
5. t2016-2 Arslan, Osman. Socio-Psychological Background of Conversions From Islam to Atheism: A Sample From Turkey, İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016.
6. t2018-1 Gülfil, Derya. Psikolojik Açısından Ateizm: Nitel Bir Araştırma. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018.
7. t2019-1 Sami, Said. Travmatik kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olan ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
8. t2019-4 Menküç, Dilek. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans, 2019.
9. t2019-5 Ermiş, Ali. Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya örneği). Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans, 2019.
10. t2020-3 Harmankaya, Merve. Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma. Konya: Necmettin Erbakan Ü., Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans, 2020.
11. t2020-4 Öner, Hasibe. Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2020.
12. t2020-5 Baytemur. Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
13. t2021-1 Alparslan, Kenan. Tasavvuf ve Dehşet Yönetimi: Sûfiler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerinin Kıyaslanması. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021.
14. t2021-2 Toprak, Yahya Harun. Üniversite Öğrencilerinde Allah Tasavvuru-Siirt Üniversitesi Örneği. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
15. t2021-4 Çalışkan, Sacide. Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelen Sosyolojik Faktörler. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
16. t2021-5 Okutan, Muhammet Fatih. Deizmin Psiko-sosyolojisi 21. yüzyıl Türkiye'si Örneği. Konya: Necmettin Erbakan Ü., Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans, 2021.

17. t2021-6 Koç, Gülten. Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma. Konya: Necmettin Erbakan Ü., Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans, 2021.
18. t2021-7 Dikbaş, Tuğba. Öğretmenler Ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
19. t2022-1 Er, Nurhibe Büşra. 18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
20. t2022-2 Kandemir, Sibel. Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022.
21. t2022-4 Odabaş, Ülkü. Dini Danışmanlığın Konusu Olarak Gençliğin Değişen Tanrı Tasavvurları. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans, 2022.
22. t2022-5 Bulut, Meryem Berrin. Tanrıya Bağlanmanın Yordayıcıları: Ölüm Korkusu ve Tanrı İnanç Biçimleri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022.
23. t2022-6 Kale, Ali. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri. Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022.

